

UO'K: 005.85:584.1

JAMOATCHILIK NAZORATI: GENEZISI, NAZARIYA VA AMALIYOT

Abdullayev Tursunboy Yaxshiboyevich

*Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti Andijon fakulteti
Mutaxassislik, ijtimoiy-gumanitar va aniq fanlar kafedrasida dotsenti, f.f.n.*

Annotatsiya: Jamoatchilik nazorati islohotlarni chuqurlashtirish, odamlar, ayniqsa, rahbarlar tafakkurini o'zgartirish, mas'uliyatini oshirishning zarur shartidir. Maqolada global makonda boshqaruv nazariyasi paydo bo'lgan paytdan to hozirgi kungacha rivojlanishining asosiy bosqichlari ko'rib chiqiladi. Nazorat qilish nazariyasi rivojlanishining asosiy bosqichlari, shuningdek, har bir bosqichning mohiyati va o'ziga xos xususiyatlari yoritilgan.

Kalit so'zlar: nazorat qilish, nazorat qilish tizimi, jamiyat, nazorat, odamlar, maqsad, mas'uliyat, ishtirok, tajriba, evolyutsiyani boshqarish.

Аннотация: Общественный контроль является необходимым условием углубления реформ, изменения мышления людей, особенно руководителей, повышения их ответственности. В статье рассматриваются основные этапы развития теории контроллинга в мировом пространстве от момента зарождения до настоящих дней. Выделяются основные этапы становления теории контроллинга, а также сущность и отличительные особенности каждого из этапов.

Ключевые слова: контроллинг, система контроллинга, общество, контроль, народ, цель, ответственность, участие, опыт, эволюция контроллинга.

Annotation: Public control is a necessary condition for deepening reforms, changing the thinking of people, especially leaders, and increasing their responsibility. The article examines the main stages of development of the theory of controlling in the world space from the moment of its inception to the present day. The main stages of formation of the theory of controlling, as well as the essence and distinctive features of each of the stages are highlighted.

Keywords: controlling, controlling system, society, control, people, goal, responsibility, participation, experience, evolution of controlling.

KIRISH

Fuqarolik jamiyatini shakllantirish sohasidagi O'zbekiston va xorijiy mamlakatlar tajribasini o'rganish quyidagi umumiy g'oya va tamoyillarni ko'rsatish imkonini beradi: inson, uning erkinliklari va qonuniy manfaatlarini oliy qadriyat sifatida e'tirof etish; shaxs, jamiyat va

davlat manfaatlarining uyg'unligi; davlat hokimiyati va boshqaruvi organlari ustidan samarali jamoatchilik nazorati.

Boshqacha aytganda, aholining siyosiy faolligini, davlat organlari faoliyati ustidan samarali jamoatchilik nazorati institutini yaratmasdan turib, demokratik qurilish va fuqarolik jamiyatini shakllantirish, bozor islohotlarini chuqurlashtirish muammolarini samarali hal etib bo‘lmaydi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR

O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyev O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi qabul qilinganining 27 yilligiga bag‘ishlangan tantanali yig‘ilishda qonun ustuvorligini ta‘minlash va jamoatchilik nazoratini kuchaytirish vazifalarini demokratik huquqiy davlat, erkin va adolatli jamiyat qurishning ustuvor yo‘nalishlaridan biri sifatida belgilab berdi.

O‘zbekiston Prezidenti o‘z ma‘ruzasida Konstitutsiya va qonunlar ustunligiga erishishning jamoatchilik nazoratidan samaraliroq vositasi yo‘qligini alohida ta‘kidladi. Davlat organlari va mansabdor shaxslar qanchalik urinmasin, qonun ustuvorligini xalqning o‘zi uning buzilishiga murosasiz bo‘lgandagina ta‘minlay olamiz.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

Hozirgi vaqtda o'rganilayotgan kontseptsiyaga yagona yondashuv mavjud emasligiga qaramay, jahon amaliyotida nazoratning ikkita asosiy modelini ajratib ko'rsatish mumkin: Angliya-Amerika va Germaniya. Ushbu modellar tarixiy rivojlanishiga ko'ra bir qator farqlarga ham, bir qator o'xshashliklarga ham ega.

Nazorat haqida birinchi eslatmalarni XV asrda Angliyada topish mumkin, u yerda ingliz qiroli saroyida yangi lavozim "countrollour" [1] joriy etilgan. Nazoratchining majburiyatlariga tovar va pul oqimlarini hujjatda aks ettirish va nazorat qilish kiradi. Biroq, zamonaviy ma'noda "nazorat qilish" toifasi XIX asrning oxirida AQShda paydo bo'lgan, u yerda 1778-yilda birinchi bo'lim "Nazoratchi, auditor, g'aznachi va oltita hisob komissari" tashkil etildi, uning maqsadi davlat iqtisodiyotini boshqarish va mablag'lardan foydalanishni nazorat qilish edi [1, 2, 3]. XIX asr boshlarida AQShda sanoat ishlab chiqarishining o'sishi, korxonalar ishlab chiqarish tuzilmasining murakkablashuvi, shuningdek, ishlab chiqarish aloqalari nazoratni yanada rivojlantirishni taqozo etdi. Amerikaning yirik kompaniyalarida nazoratchi lavozimlari paydo bo'la boshladi: 1880-yilda Atchison, Topeka va Santa Fe temir yo'llarida va 1892-yilda General Electric kompaniyasida. Biroq, nazoratning tushunchasining yanada shakllanishi Buyuk Depressiya davrida (1929-1939) sodir bo'ldi. Bu jamiyatning o'sha davrdagi ahvoli bilan bog'liq. Jamiyatda korxonani muvaffaqiyatli boshqarish muqarrar ravishda ichki korporativ rejalashtirish va buxgalteriya hisobiga e'tiborning ortishi bilan bog'liqligi e'tirof etildi. Global inqiroz "nazorat qilish" tushunchasining rivojlanishiga turtki bo'ldi. Agar XIX asrda nazoratning asosiy vazifasi buxgalteriya hisobi bo'lsa, XX asr boshlarida unga kelajakka yo'naltirilganlikni ta'minlaydigan funksiyalar qo'shildi. Shunday qilib, "nazorat qilish" tushunchasi rejalashtirish va nazoratni o'z ichiga oladi. Nazoratchining mas'uliyatining

kengayishi ham uning korxona ichidagi mavqeining oshishiga olib keldi, uni g'aznachi bilan bir darajaga qo'ydi. Buyuk Depressiya natijasida yuzaga kelgan o'zgarishlar nafaqat nazoratning funksional xususiyatlariga, balki uni amalga oshirish ko'lamiga ham ta'sir qildi. Birinchi assotsiatsiyalar paydo bo'la boshladi, ularning maqsadi nazoratni rivojlantirish edi: "America Controller institute" (1931) - nazoratchilarning professional tashkiloti, "The Controller" ilmiy-tahliliy jurnali (1934) [1, 2, 3]. Nazoratning nemis modeli Ikkinchi jahon urushidan keyin Amerikaning Germaniyaga ekspansiyasidan kelib chiqqan. Nazoratchining roli juda bo'rttirilgan va jamiyat tomonidan boshqaruvchilar uchun haqiqiy tahdid sifatida qabul qilingan. Maqsadlar, vazifalar, vositalar, sub'ektlar va tashkilotning majmui sifatida nazorat tushunchasi nemis zaminiga faqat 50-yillarning o'rtalarida ko'chirilgan deb ishoniladi. Biroq, keyinchalik Germaniyada nazorat ancha rivojlandi. XX asrning 70-yillarida nazoratning nazariy asoslari nemis modelida rivojlana boshladi va shu bilan modellarda farqlar paydo bo'ldi, chunki Angliya-Amerika modeli nazoratni faqat amaliy jihatdan ko'rib chiqdi. Boshqaruv nazorati rivojlanishining birinchi bosqichi vakili T. Reyxman bo'lib, u nazoratni natijaga, shu jumladan va likvidlikka yo'naltirishga katta e'tibor bergan va nazoratning asosiy vazifasini rejalarni ishlab chiqish, muvofiqlashtirish va bajarilishini nazorat qilish jarayonida axborotni yig'ish va qayta ishlash deb biladi [5, 6]. Nemis maktabida "nazorat qilish" kontseptsiyasining navbatdagi evolyutsion bosqichining asoschisi iqtisodchi Ditger Xandir. U nazoratni "natijaga yo'naltirilgan korxona boshqaruvini axborot ta'minoti sifatida talqin qilish mumkinligini" ta'kidlaydi [7] va nazoratni rejalashtirish va nazorat qilish sifatida ko'rib chiqish kerakligini ta'kidlaydi, u o'zining monografiyasini bag'ishlaydi [7]. Bundan tashqari, u nazorat kontseptsiyasi doirasida korxonaning tashqi muhitini hisobga olmasdan, ichki hisob vazifalarini bajarishi kerakligini ta'kidlaydi. Xonning so'zlariga ko'ra, nazoratning muvofiqlashtiruvchi roli ishlab chiqarish muammolarini hal qilish sohasida strategik va operatsion rejalashtirishni muvofiqlashtirish metodologiyasini ishlab chiqishdan iborat. Shunday qilib, Dietger Xan va Kryuger kabi nemis olimlari rivojlanishiga katta hissa qo'shgan ikkinchi evolyutsiya bosqichi - kompaniyaning moliyaviy natijalariga qaratilgan ichki korporativ rejalashtirish va nazoratni birinchi o'ringa qo'yadi. Horvat P. nazoratni korxona maqsadlari prizmasi orqali ko'rib chiqishga chaqiradi, chunki nazorat boshqaruv aloqasini axborot bilan ta'minlashi va korxona maqsadlariga erishish uchun uni muvofiqlashtirish, javob berish va tadbirkorlik sub'ekting ish muhitining o'zgaruvchan sharoitlariga moslashtirish uchun sozlashi kerak deb hisoblaydi [8, 9].

Muallif nazoratni boshqaruvni qo'llab-quvvatlashning natijaga yo'naltirilgan funksiyasi sifatida izohlaydi. Shunday qilib, nazoratning nemis modeli, birinchidan, u ingliz-amerika modelidan kechroq mustaqil ta'limot sifatida paydo bo'lganiga, ikkinchidan, urushdan keyingi ekspansiya davrida Germaniyaga Amerika sanoatidan kelganiga qaramay, kengroq tushunchadir. Amerika modeli ko'proq "Boshqaruv hisobi" ga yo'naltirilgan, nemis modeli esa "Nazorat qilish" ga qaratilgan bo'lib, uni ko'proq qaror qabul qilish tizimini qo'llab-quvvatlash sifatida tushunadi. "Nazorat" tushunchasi haqidagi zamonaviy qarashlar Controller Akademie kuzatuv kengashi raisi, treningni nazorat qilish bo'yicha jahon yetakchisi Martin Xauzerning

asarlari o‘z aksini topgan: “Nazorat qilish – bu maqsadli rejalashtirish va boshqarish. Nazorat – bu kompaniyaning kelajagini qurish”. Nazariy olim Elmar Mayerning fikriga ko‘ra, "nazorat qilish kompaniyani samarali boshqarish va uning uzoq muddatli mavjudligini ta'minlash uchun rahbarlik tushunchasi sifatida tushunilishi kerak" [11, 12]. Ko'rib turganimizdek, nazorat uzoq muddatli aspektda ko'rib chiqiladi, ya'ni bu allaqachon strategik nazoratdir.

XULOSA

Biz yuqorida ko‘rib chiqqan mulohazalardan jahon amaliyotida nazorat nazariyasi rivojlanishining o‘tkazilgan tahliliga asoslanib, keyingi vaqtlarda uning funksiyalari sezilarli darajada oshdi, degan xulosaga kelish mumkin.

Shunday qilib, nazorat ijtimoiy munosabatlarning yuqori samarali tartibga soluvchisi bo‘lib, uning ishtirokchilari barcha zarur va yetarli harakatlarni amalga oshirishda rejalashtirilgan tadbirlarni amalga oshirishning maksimal oqilona natijasiga erishishga intiladi. Shu bilan birga, nazoratning mazmunigina emas, balki uni amalga oshirish mexanizmi ham samarali bo‘lishi kerak.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Лапаева, М.Г. Факторы и тенденции, определяющие предпосылки становления и развития контроллинга на промышленном предприятии / М.Г. Лапаева, В. В. Носаева // Вестник. – 2004. – № 10. – С. 99–103.

2. Набок, Р. Американская и немецкая модели контроллинга / Р. Набок, А. Набок // Финансовый директор. – 2007. – № 12.

3. Трошина, Е.П. Современное состояние и тенденции развития контроллинга в России и за рубежом / Е.П. Трошина, И. В. Платонов // Вестник Самарского государственного экономического университета. – № 5(103). – С. 113–118.

4. Майоров В. И. Формирование механизма общественного контроля за деятельностью полиции. “Государство и право в XXI веке” Научно-практический журнал. 67 с. №2. 2016.

5. Reichmann T. Controlling mit Kennzahlen und Managementberichten: Grundlagen einer systemgestützten Controlling-Konzeption. München: Vahlen, 1997. – 680 p.

6. Райхман, Т. Менеджмент и контроллинг. Одни цели – разные пути и инструменты / Т. Райхман // Международный бухгалтерский учет. – 1999. – № 5. – С. 26–36.

7. Хан, Д. Планирование и контроль: концепция контроллинга / Д. Хан. – М.: Финансы и статистика, 1997. – 800 с.

8. Шмидт, А.В. Генезис понятия «экономическая устойчивость» промышленного предприятия / А.В. Шмидт // Бизнес. Образование. Право. Вестник Волгоградского института бизнеса. – 2011. – № 4. – С. 20–30.

9. Шмидт, А.В. Методы управления экономической устойчивостью промышленного предприятия / А.В. Шмидт // Вопросы экономики и права. – 2011. – № 33. – С. 218–222.
10. Прозрачность и участие: Общественный контроль 2.0 в США и Европе.
11. Майер, Э. Контроллинг как система мышления и управления / Э. Майер. – М.: Финансы и статистика, 1993. – 92 с.
12. Манн, Р. Контроллинг для начинающих. Система управления прибылью / Р. Манн, Э. Майер. – М.: Финансы и статистика, 2004. – 208 с.